

О. В. Мартинюк

старший викладач кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету,
канд. юрид. наук, доцент

ВБИВСТВО ЯК ЗЛОЧИН ПРОТИ ЖИТТЯ ЖІНКИ ЗА ЛИТОВСЬКИМ СТАТУТОМ

Ключові слова: жінка, вбивство, злочин проти життя, головництво («головницина»), Литовський Статут, Литовсько-Руська держава, Річ Посполита.

Трансформація національної правової системи, що була розпочата понад два з половиною десятиліття тому, продовжується і нині. Відповідно до Конституції України життя людини є найвищою соціальною цінністю, кожна людина має невід'ємне право на життя і ніхто не може бути свавільно позбавлений життя [1]. Тому злочини проти життя становлять велику суспільну небезпеку. У цьому зв'язку актуальним уявляється звернення до історико-правової спадщини українського народу, так як це дозволяє виявити місце правової культури у структурі не лише української, а й європейської культури.

У сучасній історико-правовій науці проблема інституту вбивства як злочину проти життя жінки за Литовським Статутом досліджена недостатньо. Окремі аспекти інституту злочину проти особи, у т. ч. жінки за Литовським Статутом висвітлювали такі вчені, як М. Іванишев [2], І. Лукшайте [3], І. Валіконіте [4, 5], О. Лабур [6], С. Кудін [7, 8], О. Шевченко [9] та інші. А саме, М. Іванишев, С. Кудін, О. Шевченко проводили загальні дослідження норм та інститутів кримінального права Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої. Предметом досліджень І. Валіконіте та О. Лабур було, передусім, соціально-економічне та загальноправове становище жінки у зазначену добу, І. Лукшайте – норми литовського права щодо сплати подвійної винагороди за вбивство або нанесення образи жінці. Разом з тим висновки, зроблені вказаними дослідниками, потребують подальшого узагальнення та розвитку.

Метою цієї статті є дослідження інституту вбивства як злочину проти життя жінки за Литовським Статутом.

Протягом другої половини XV – XVI ст. відбуваються зміни у суспільних відносинах Литовсько-Руської держави, тому впродовж XVI ст. видається кодифікований акт загальнодержавного значення – Литовський Статут у редакціях 1529, 1566 і 1588 рр. [10]. Він діяв на теренах України аж до 40-х років XIX ст. Джерелами Статуту стали норми Руської Правди, Судебника Казимира 1468 р., статутні земські грамоти, сеймові постанови та ухвали, німецьке та польське право. За твердженням С. В. Кудіна, до Литовського Статуту також увійшли писані та неписані норми давньоруського звичаєвого права. Ймовірно, отримали санкцію і правові звичаї неукраїнських земель [7, с. 74].

За Литовським Статутом всі злочини, які порушували права жінки, можна умовно поділити на злочини проти особи та майнові. Особливу суспільну небезпеку становило вбивство.

Право Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої визнавало за жінкою пріоритет у захисті її особи від злочинних посягань. Згідно із Статутом за її вбивство з винного стягувалась приватна винагорода вдвічі більша («совито»), ніж за заподіяння смерті чоловіку (I, XI, 1; II, XI, 13, XII, 1; III, XIII, 3, 6 тощо) (примітка: *перша римська цифра – номер редакції Литовського Статуту, друга римська цифра – номер розділу, третя арабська цифра – номер артикулу*). Дослідниця історії права І. К. Лукшайте зауважує, що Статут 1529 р. призначає подвійну головщину за вбивство жінки простого стану (I, XI, 1, 2, 4), а про подвійну винагороду за заподіяння смерті шляхтянці навіть і не згадується. На думку дослідниці, на початку XVI ст. «шляхетское сословие не знало обычая двойного выкупа за ранение или убийство женщины» [3, с. 116].

З таким твердженням погодитись не можна. Подвійна сплата головщини була нормою звичаєвого права і застосовувалась ще у достатутний період. Законодавець, укладаючи Статут 1529 р., не згадав про подвійну винагороду за вбивство шляхтянки, ймовірно, через факт загальнозначущості та поширеності цієї норми. Звичаєве та писане право першочергово вказували на особливу роль жінки як члена сім'ї, матері, а тому і посилено охороняли життя, здоров'я та честь жінки. У Польському королівстві, наприклад, протягом XVI ст. «за голову» чоловіка та жінки сплачувалися однакові штрафи, а у містах з магдебурзьким правом життя жінок охоронялося сплатою лише половини суми у порівнянні з чоловіками [4, с. 117–118].

У наступних редакціях Статуту (1566 і 1588 рр.) коло жінок, вбивство яких каралося сплатою подвійної винагороди, розширювалося та юридично закріплювалося. Так, згідно із Статутом дія цієї норми поширювалася не лише на жінок шляхетського стану, але і на татарок, що проживали на території Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої (II, XII, 6; III, XII, 10). Подвійну

головщину сплачували і вбивці жінок, що проживали у містах незалежно від того, застосовувалось Магдебурзьке право, чи не застосовувалось (III, III, 27 Статуту). Появу норм про подвійний захист життя жінок різних суспільних прошарків можна пояснити впливом гуманістичних поглядів тогочасного суспільства на роль жінки у сім'ї та суспільстві.

У третій редакції Статуту з'являється норма, яка особливо захищала права вагітних жінок (III, XI, 15): «Если бы хто зъ зүфальства або опильства своего або умыслне то учынилъ невесту бременъную шляхътянку...и естли бы обое то есть и плодъ и matka съ причыны его змерли, тогды онъ тежъ самъ за то на горьле маеть быти каранъ». Так, у разі вбивства вагітної жінки винний, окрім основного покарання, мав ще сплатити головщину «за самую матку... водле стану ее».

Із загального правила щодо подвійної винагороди закон робив виняток лише для неодружених жінок простого стану, а також для шинкарок навіть шляхетського походження (I, XI, 3; II, XII, 1; III, XII, 3, 6). Ймовірно, шинкарки вважались такими, що не могли бути добропорядними дружинами та гарними матерями, а законодавець, укладаючи Статут, у першу чергу захищав права жінки-матері. Лабур О. В. зазначає, що окрема згадка про головщину шинкарки вірогідно пов'язана з тим, що в Україні було чимало жінок, які займалися виробництвом та продажем горілчаних виробів та напоїв [6, с. 422]. Протягом XVI та першої половини XVII ст. у судовій практиці статті про подвійну винагороду застосовувались досить широко [3, с. 117].

Укладаючи Статут, законодавець приділив особливу увагу вбивствам жінок, що скоювалися у межах родини. Так, його артикули розрізняють вбивства чоловіком своєї дружини, братом сестри, дітьми матері. Такі злочини у Статуті визнаються особливо ганебними, а покараннями за них у всіх випадках є смертна кара.

У II, XI, 10 та у III, XI, 6 Статуту зазначається: «Тежъ кгды бы с ненави-сти и немилости на обе две стороне такъ мужъ яко и жона будучы в ростырку зъ якихъ кольвекъ причынь одинъ другого приправиль о горло заморьдовалъ або струль...обвиненный горломъ будетъ каранъ». Однакову відповідальність за злочин передбачено як для чоловіка, так і для дружини. Таке суворе покарання за даний злочин можна пояснити наступними факторами. По-перше, злочини, що посягали на підвалини сім'ї, законодавець відносив до тяжких. По-друге, такі діяння у середньовічній Україні вважались особливо небезпечними, так як порушували не лише права особи та сім'ї, але і суспільства в цілому.

І. М. Валіконіте зазначає, що у Статуті 1529 року не був передбачений прецедент вбивства одного з подружжя іншим [5, с. 43]. Вбачається, що поява

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

вищенаведеної норми у вітчизняному законодавстві другої половини XVI ст. була обумовлена особливою увагою законодавця до захисту особистих прав кожного з подружжя.

При вбивстві одного з подружжя, коли їх діти або ж родичі відмовлялись від позову до суду, ініціатива започаткування судового процесу виходила від держави. За твердженням С. В. Кудіна, замах на життя людини, шлюб з якою освячувався церквою, розглядався як особливо ганебний, отже мав підвищений ступінь суспільної небезпеки [8, с. 177–178].

Якщо ж брат убивав сестру через майнову вигоду, його також чекало суворе покарання (II, XI, 17; III, XI, 8): «Устумь, хто бы ...сестру забиль в надею имения або маетности рухоемое або якою кольвекъ направою о горло приправиль а тобы на него доводомъ слушнымъ переведено было. Тогда таковой маеть бытии каранъ горломъ...».

Вбивство матері сином або дочкою законодавець відносив до особливо небезпечних діянь з підвищеним ступенем суспільної небезпеки (II, XI, 16; III, XI, 7). За такий злочин Статутом передбачені були такі види покарань, як кваліфікована смертна кара через утоплення (основне), конфіскація майна, а для осіб шляхетського стану – втрата честі (додаткові).

Отже, вбивства жінок у межах сім'ї Литовський Статут відносив до тяжких злочинів, що посягали не лише на сімейний устрій та особисті права особи, але і на суспільний лад в цілому. Покарання за такі протиправні діяння були досить суворими – проста або кваліфікована смертна кара. Литовська дослідниця історії права Валіконіте І. М. зазначає, що «если лишившие жизни чужого человека иногда могли откупиться штрафом – головщиной, то убившие члена своей семьи лишались жизни, чести и имущества» [5, с. 43].

Аналіз артикулів Литовського Стутуту дає підстави стверджувати, що порівняно з Руською Правдою у правових нормах XVI ст. послідовніше проводився принцип розмежування вбивств залежно від обтяжливих та пом'якшувальних обставин.

При вбивстві з обтяжливими обставинами до уваги брався характер стосунків між вбитим і злочинцем, суть злочинного діяння, соціальний стан загиблого та злодія, поєднання вбивства з іншими злочинами. До таких вбивств, у першу чергу, відносили заподіяння смерті матері, дружині, сестрі, а також при нападі (II, XI, 10, 16, 17; III, XI, 6–8 та ін.).

Якщо ж вбивство було вчинено через злочинну самовпевненість, злочинець карався ув'язненням та сплатою головщини. А коли вбивство було вчинено через недбалість, злочинець карався лише сплатою головщини. На ступінь покарання впливав соціальний стан вбитого та злочинця [9, с. 37].

До ненавмисних вбивств Статут відносить, наприклад, вбивство під час бійки; заподіяння смерті, спричинене пораненням; вбивство під час полювання та інші (наприклад, III, XI, 14, 22, 23 та ін.).

Одним із основних правових інститутів у системі покарань кримінального права Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої було головництво (штраф «за голову вбитого») – приватна грошова винагорода, яку отримувала сім'я за вбивство її родича. Це можна пояснити превалюванням матеріального елемента у понятті злочину, так як у досліджуваний період ще була відсутня чітка розмежованість злочину і цивільного правопорушення. За твердженням Лабур О. В., право стягувати головщину у сім'ї характеризує суспільне уявлення про сімейну ієрархію [6, с. 422].

У зазначений період право на отримання головщини за вбивство рідних пов'язувалося із досягненням повноліття позивачем. Для жінок воно наставало у 15 років згідно із II, III, 38 (у 13 років згідно із III, VI, 1 Статуту), для чоловіків – у 18 років (I, I, 18). У зв'язку з цим постають запитання стосовно того, хто отримував головщину за вбивство жінки, чи мала право жінка на стягнення головщини у випадку вбивства її родичів та чи впливав соціальний статус потерпілої і вбивці на право стягнення та розмір головщини.

Згідно з другою та третьою редакціями Литовського Статуту при сплаті головщини за вбивство шляхтянки до уваги брався соціальний статус вбивці. Якщо вбивство скоювалося людиною шляхетського стану, вона зобов'язувалася сплатити головщину на користь родичів потерпілої. Якщо ж злочинцем виявлявся простолюдин, то згідно із II, XI, 12; III, XI, 39 Статуту головщина для нього не призначалася, він карався на смерть. С. В. Кудін зазначає, що подібне покарання не згадується у першій редакції, а простолюдини, ймовірно, у той період ще продовжували сплачувати головщину [8, с. 185]. За вбивство жінки, що належала до простого стану, сплачувалася головщина незалежно від соціального стану вбивці (III, XII, 1–2).

При призначенні розміру головщини законодавець враховував соціальний статус потерпілої. Найбільша сума головщини призначалася за вбивство шляхтянки, а її розмір становив до двохсот коп грошей, за вбивство інших вільних жінок їх родичі отримували менші розміри відшкодування (наприклад, дружина панцирного слуги – сто двадцять коп грошей, дружина путного слуги – сто коп, бортника – вісімдесят коп та ін.) (II, X, 1; III, XII, 3). Посилена охорона життя представниць шляхетського стану з боку держави була обумовлена певними причинами. По-перше, у досліджуваний період шляхта була найважливішим суспільним прошарком населення, що сформувався у XIV–XV ст. і потребував особливої охорони. По-друге, перебування у шляхет-

СТОРИНКИ МИНУЛОГО

ському стані пов'язувалося з відбуванням військової служби, несення якої, у свою чергу, відіграло провідну роль у політичному та суспільному житті середньовічної держави. По-третє, шляхетська верства була економічною опорою Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, тому представниці цієї верстви отримували значні права і привілеї. Отже, законодавець приділяв особливу увагу охороні особистих прав жінки-шляхтянки.

З виданням другої та третьої редакцій Литовського Статуту збільшується кількість прошарків населення – простолюдинів, за вбивство яких сплачувалася головщина. Статут 1529 р. згадує дружин путного слуги, бортника, «ремесных людей», «мужика тяглого», «жонку неволную» і встановлює розмір грошової винагороди відповідно двадцять чотири карбованці (сорок коп), вісім карбованців (приблизно тринадцять коп), двадцять чотири карбованці, двадцять і п'ять коп грошей (I, XI, 1, 2, 4). У другій редакції згадуються дружини панцирних слуг, в'їтів, старост, і, відповідно, зростає плата за їх вбивство (II, XII, 1, 3). Литовський Статут у редакції 1588 р. згадує про дружин бурмистрів, писарів, усіх ремісників, а також простих міщан (III, XII, 3–6). Так, якщо розмір головщини за вбивство дружини ремісника згідно з першою редакцією Статуту становив сорок коп грошей, то у третій – шістдесят (I, XI, 2; III, XII, 5). Одночасно розмір грошової винагороди за вбивство шляхтянки не зазнавав змін і становив двісті коп грошей (I, VII, 29; II, XI, 26; III, XI, 29 та ін). Як зазначає С. В. Кудін, всі ці факти свідчать про намагання з боку держави навіть за умов панування шляхетського стану забезпечити, наскільки це було можливим на той час, охорону прав простолюдинів, не допустити проявів свавілля з боку шляхтичів у ставленні до непривілейованих верств суспільства [8, с. 185].

Оскільки у досліджуваній період релігія відіграла особливу роль, існував, відповідно, і релігійний поділ населення стосовно права на отримання головщини. Згідно із II, XII, 6 та III, XII, 10 Статуту претендувати на шляхетську головщину за певних умов могли і дружини татаринів-феодалів («мурзы князи татарове»): «...которые ...мають оселость именье земские з наданья продковъ ншихъ и насъ самыхъ и естли тые бывають на службахъ нашихъ Господарскихъ». Якщо ж чоловік татарки займався ремеслом, вона відповідно отримувала винагороду у розмірі сорока коп грошей. Закон згадує і про права євреїв, які за певних умов могли отримати шляхетську головщину: «...если бы который жидъ або жидовка до веры хрестиянское приступили, тогда каждая такая особа и потомство ихъ за шляхтича почитаны бытии мають» (III, XII, 7).

Литовський Статут досить чітко визначає коло родичів, які могли претендувати на головщину за вбивство жінки-шляхтянки. Так, згідно із I, VII, 13–15;

II, XI, 24, 25; III, XI, 44–46 Статуту право отримати винагороду за вбивство неодруженої дівчини та бездітної жінки-вдови мали батько, брати, сестри, мати, кривні родичі по лінії батька чи матері. С. В. Кудін слушно зазначає, що збільшення кола родичів-отримувачів головщини пояснюється утвердженням в суспільстві думки щодо поглиблення процесу розширення прав сім'ї, забезпечення морального відшкодування за вбивство близької їм людини [8, с. 184]. З урахуванням цього, є підстави стверджувати, що у досліджуваній період суспільство в цілому, і законодавець зокрема, прагнули всіма можливими засобами захистити права кожної родини.

У випадку вбивства заміжньої шляхтянки право на отримання головщини мав її чоловік та повнолітні діти (III, XI, 46). Так, М. Д. Іванишев зазначав, що «если мужъ отказывается отъ мести, то это право переходитъ къ родителямъ, братьямъ, сестрамъ убитой и такъ далее...» [2, с. 61]. Якщо після смерті матері-вдови залишалися неповнолітні діти-сироти, зі скаргою до суду мали право звертатися родичі вбитої («братья або сестры кривне») або опікуни неповнолітніх дітей («опекуны тыхъ детей недорослыхъ»). Вони зобов'язувалися передати суму грошової винагороди дітям померлої по досягненні ними повноліття. Якщо ж діти у зазначений час не отримували суму головщини у належному їм обсязі, вони мали право звернутися з позовом до суду. Закон не встановлював строк позовної давності стосовно виплати головщини: «дети доросши летъ правомъ о голову родичовъ своихъ чинити могутъ, а давность имъ в томъ ничего шкодити неможетъ» (III, XI, 45).

Якщо після вбитої не залишилося дітей, право на стягнення головщини переходило до віддалених родичів. За твердженням Іванишева М. Д., «дальнейшіе родственники имеютъ право подавать искъ, сначала родственники по отцу, а если ихъ нетъ, то по матери» [2, с. 61]. У випадку відсутності останніх головщина залишалася три роки у суді, а згодом ділилася на дві частини: половина суми передавалася на користь держави, а половина – на шпиталь (III, XI, 26).

Законом також передбачалися випадки, коли лише жінки могли бути адресатами головщини. Так, заміжня сестра (сестри) мала право на головщину за вбивство батька або брата, коли вона була єдиною потерпілою (I, VII, 13–15; II, XI, 24, 25; III, XI, 44–46). У III, XI, 44 Статуту зазначаються обставини, за яких приватну винагороду отримувала матір: «Пакли жъ бы по смерти отъцовской а за живота матъчиного сына або дочку ...забито, тогды матка з дорослыми сынами своими, а не будетъ ли сыновъ ино з дочками о тое забойство права доводити и головщизну межы себе на ровные части поделити мають, а естли бы дети ее были летъ недорослыхъ ино одна матка можетъ о то правомъ чинити».

Статутом чітко не зазначалося коло родичів, що мали право претендувати на головщину за вбивство жінки простого стану. Подібну згадку зустрічаємо лише у першій редакції Статуту (I, VII, 13). Слід погодитись з твердженням Іванишева М. Д., який зазначав, що «получають головщину тільки ближайшіє родственники убитого, по правиламъ наследства» [2, с. 77]. Таким чином, претендувати на головщину за вбивство жінки простого стану мали право батько, брати, сестри, мати, кривні родичі по лінії батька чи матері.

На основі викладеного вище можна зробити такі висновки. По-перше, право Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої визнавало за жінкою пріоритет у захисті її особи від злочинних посягань. Згідно з Литовським Статутом за її вбивство з винного стягувалась винагорода вдвічі більша («совито»), ніж за заподіяння смерті чоловіку. По-друге, відповідно до норм Литовського Статуту жінки не усувалися від отримання головщини. На розмір грошового стягнення на користь жінки впливав соціальний, релігійний, а у деяких випадках і сімейний статус потерпілої. Статут захищав особисті права жінок всіх суспільних станів, але особисті права шляхтянок захищалися суворішими санкціями порівняно з аналогічними правами жінок простого стану. Таким чином, у досліджуваній період продовжувала утверджуватися повага до дівчини, жінки-матері, а призначення подвійного розміру головщини відбивало, перш за все, гуманістичні погляди законодавця на досить високе становище жінки не лише у родині, але і в суспільстві.

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Сочиненія Н. Д. Иванишева / подъ ред. проф. А. В. Романовича-Славатинскаго / Н. Д. Иванишев. – К.: Въ университетской типографіи, 1876. – 451 с.

3. Лукшайте И. К. Об обычае двойного выкупа за женщину по Литовскому праву / И. К. Лукшайте // Советская этнография. – 1968. – № 2. – С. 114–120.

4. Валиконите И. М. Социально-экономическое и правовое положение женщин в Великом княжестве Литовском (конец XV – первая половина XIV вв.) и его отражение в Первом Литовском Статуте : автореф. дис...канд. ист. наук : 07.00.02 / И. М. Валиконите; Вильнюсский государственный ун-т. – Вильнюс, 1978. – 26 с.

5. Валиконите И. Первый Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском / И. Валиконите // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республ. науч. конфер., посвящ. 450-летию Первого Статута (Вильнюс, 27–28 ноября 1979 г.). – Вильнюс: Минвуз Литовской ССР, 1982. – С. 38–46.

6. Лабур О. В. До питання про соціальну поведінку жінки за нормами карного права Литовських Статутів / О. В. Лабур // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2003. – Спеціальний випуск. – С. 421–424.

7. Кудін С. В. Форми існування кримінального права України у X – першій половині XVII ст. / С. В. Кудін // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 4. – С. 70–75.

8. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст. : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. В. Кудін; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 226 с.

9. *Історія українського права. Навч. посібник* : Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / за ред. О. О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – 214 с.

10. *Аналіз артикулів трьох редакцій Литовського Статуту* проводиться за текстами, опублікованими у виданні «Временникъ Императорскаго Московскаго общества Истории и Древностей Россійскихъ» (I редакція – у кн. 18 за 1854 р., II ред. – у кн. 23 за 1855 р., III редакція – у кн. 19 за 1854 р.).

Р. О. Мовчан

старший викладач кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету,
канд. юрид. наук

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ В УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Ключові слова: земля, земельні ресурси, земельні відносини, кримінально-правова охорона, кримінальна відповідальність.

Пізнання права розуміє в першу чергу визначення того, як воно виникло в тих чи інших умовах історичної епохи, які основні етапи пройшло у своєму розвитку і як змінилось у процесі цього розвитку, чим стало в момент його дослідження і, нарешті, які тенденції його руху [1, с. 109–110]. Через це слід погодитись із Д. А. Керімовим, котрий відзначає, що наукове дослідження правових явищ та процесів не може обмежувати себе їх станом лише на даний момент «наявного» існування, оскільки буде втрачений причинно-наслідковий зв'язок в історичному розвитку права [1, с. 109–110].

З огляду на сказане можна припустити, що комплексне наукове дослідження кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин навряд чи може претендувати на повноту та всебічність, за відсутності аналізу історії її розвитку на протязі всіх етапів становлення української державності і, зокрема, у радянський період.